

Я. В. ПИЛИПЧУК

КИПЧАКИ У КАЛКСЬКІЙ БИТВІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Битва на Калці є традиційною темою світової історіографії. Даній проблемі було присвячено величезну кількість наукових доробків. Однак питання про участь кипчаків у Калкській битві майже не висвітлено. Це було пов'язано з фрагментарністю джерел з даної проблеми і тим, що дослідники не ставили перед собою таку проблему. У даній студії ми ставимо перед собою наступні завдання: 1) з'ясувати роль кипчаків у Калкській битві; 2) провести джерелознавчу критику свідчень писемних джерел про Калкську битву.

Така грандіозна подія, як битва на Калці, звичайно не залишилася непоміченою і була відображена в історичних джерелах різних країн. Першою групою джерел з даної проблеми є західноєвропейські джерела, які були написані латиною. Про битву на Калці Генріх Латвійський вказував, що зіткнення русів і вальвів (кипчаки) з татарами (монголами) відбулась у двадцять четвертий рік висвяти єпископа Альберта. На допомогу вальвам, які зазнали поразки від монголів, прийшло військо з усієї Русі, але воно зазнало поразки [21, 179–180].

Францисканський монах Бенедикт Поляк вказував, що битва відбулася між річками Калк та Коніуззу. За його даними, військо команів (тобто кипчаків) та русів зазнало там поразки від монголів [20, 111.]. Цезарій Гесгербахський повідомляв, що команам та русам поразки завдав цар Тарсіс [5, 760]. Перемогу над русами та кипчаками Рікардо де Санкт Джермано приписував легендарному і ніколи не існуючому правителю Індії царю Іоанну [13, 122].

Альберик де Труа Фонтене вважав, що невідомих завойовників очолював цар Давид. Бойові дії останнього проти язичників тривали п'ять

місяців. Серед переможених цим царем народів французький хроніст назвав команів, рутенів (русів) та прутенів (прусів). Після цього цар Давид зруйнував велике місто Торнакс [21, 28; 13, 166–167]. Торнакс — це Хорезм, відомий у західноєвропейській історичній традиції ще як Орнас [20, 270–273]. Як відомо з мусульманських джерел, війна монголів проти хорезмійців мала місце напередодні походу Субедея у Східну Європу, а не навпаки. В оповіді про вторгнення невідомих завойовників у Східну Європу Альберик де Труа Фонтене сплутав послідовність подій та не досить чітко уявляв історичні реалії в даному регіоні.

Причиною частих згадок у європейських хроніках царя Давида є те, що міф про християнських володарів Азії був досить поширений на Заході серед сучасників монгольських завоювань. Європейські мандрівники вважали пресвітера Іоанна реально існуючою особою [20, 214–221]. Пресвітер Іоанн сприймався європейцями XIII ст. не як легенда, а як реалія.

Ібн ал-Асір вказував, що татари (тобто монголи) відступали протягом дванадцяти днів, а потім несподівано напали на русів і кипчаків. Битва продовжувалася кілька днів [18, 26–27]. Рашид ад-Дін повторив дані Ібн ал-Асіра, але від себе додав, що під час переслідування ворожих військ монголи, за даними перського хроніста, спустошили більшість місцевостей русів [1, 229; 18, 33]. Однак останнє не знаходить підтвердження у східнослов'янських літописах.

Швидше за все перський хроніст неправильно інтерпретував дані “Таємної Історії монголів” про те, що Субедею було наказано дійти до міста Манкерман (тобто Києва) [15, 141]. Ще однією причиною неточності Рашид ад-Діна могло бути повідомлення Йакута про те, що татари (монголи) підкорили Русь [Маркварт]. Та й перед Субедеєм не стояла задача підкорити Східну Європу. Його перша кампанія у західнокипчацьких степах мала за мету стратегічну та тактичну розвідку можливостей потенційних супротивників.

Абу-л-Газі у своїй оповіді здебільшого переповідає дані Ібн ал-Асіра та Рашид ад-Діна. Цей хроніст вказував, що битва відбулась у землях черкесів [14, 395]. Можливо, ці дані були зумовлені тим, що він дещо по-іншому, ніж Рашид ад-Дін, інтерпретував хід подій на Північному Кавказі. Відомо, що етнонім черкеси, тобто серкесут був вперше вжитий при описі східноєвропейської кампанії Субедея у Таємній Історії монголів щодо адигських племен Північного Кавказу [15, 141]. Про війну монголів проти народів Кавказу повідомляв і суздальський хроніст. Адиге були йому відомими під назвою касогів [16, 504]. Джерелом хро-

ніки Абу-л-Газі мали бути дані монгольського джерела. Однак, швидше за все, цей хівинський історик не мав змоги працювати безпосередньо з Таємною Історією монголів.

У світлі вищенаведеної інформації більш логічно припустити, що про події на Північному Кавказі він дізнався з мусульманських хронік, які невідомі нам, або з дастанів середньоазійських кочівників. Саме в цих джерелах могли бути неточно вказані деталі східноєвропейської кампанії Субедея.

Відносно ж свідчень Юань-ші, то вони також є не зовсім зрозумілими. За даними, наведеними у біографії Субедея, битва відбулася на річці Аліцзи (Калці). Супротивниками Субедея було названо правителів волоси (русів) Мічісилао (Мстиславичів з роду Ростиславичів) [19, 500]. У біографії Хесимайлі місцем, де відбулась битва, було названо гори Те-Ер і супротивниками монголів — тільки Мічісилао [19, 522].

Ідентифкувати Те-Ер з якимось гірським масивом досить складно. На нашу думку, китайці досить слабо уявляли географію Східної Європи і могли дещо сплутати деталі східноєвропейської кампанії. Те-Ер з китайської мови — це залізні гори. Однак жодне джерело не називає так ні Кримські, ні Кавказькі гори. Натомість визначення “Залізні ворота” вживається відносно перевалів через Кавказькі гори. Галицько-волинський літописець, оповідаючи про міграцію Отрока, вживав цю назву відносно Дарьяльського перевалу [3, 716].

Китайський укладач біографії Хесимайлі міг неправильно інтерпретувати дані своїх інформаторів. Він локалізував місце битви поблизу Кавказьких гір, звівши в один два епізоди східноєвропейської кампанії Субедея, а власне: перехід через Кавказькі гори та Калкську битву. Не досить чітко уявлення про послідовність подій ми можемо знайти у біографії Субедея. За даними китайського хроніста, після того, як монголи на річці Аліцзи перемогли Мічісилао, вони атакували асу (аланів) [19, 500]. Натомість із мусульманських та східнослов'янських джерел ми знаємо, що війна проти народів Північного Кавказу передувала Калкській битві.

У фокусі уваги більшості мусульманських, західноєвропейських та китайських хроністів знаходилося зіткнення монголів та русів. Кипчаки (кумани) згадувалися тільки у зв'язку з тим, що руси надали їм допомогу. Галицько-волинський літописець, як і Ібн ал-Асір та укладачі Юань-ші, нічого не повідомляв про куманських (кипчацьких) вождів. Європейські хроністи взагалі мали досить приблизне уявлення про події, які відбувались у Східній Європі у 1223 р. Серед учасників ними

згадувалися міфічні правителі. Навіть назви нових завойовників вони не знали. Загалом хроністи, які описували Калкську битву, згадували тільки про сам факт участі в ній кипчаків.

Галицько-волинський літописець описував в основному дії Данила Галицького та інших князів із Галичини та Волині. Північно-східні літописці приділяють більше уваги постатям Мстислава Удатного та Мстислава Романовича, тобто Ростиславичам. За даними писемних джерел, Калкська битва розпочалася сутичкою авангардів. Галицько-волинські, кипчацькі та деяка частина чернігово-сіверських контингентів “сретоша сторожеве татарстии и удариша на [них] полци Рустии; сторожеве же бишась с полкы рускыми, и убиен бысть ту Иоанн Дмитриевич и ина два с ним. Татаром же огъехавшим” [3, 743].

Дослідники, як і літописці, часто задавали собі питання, що саме призвело до поразки у Калкській битві. Новгородський літописець звинувачував кипчаків у тому, що вони дезорганізували дії східнослов'янських загонів: “побегоша не успеvше ничтоже Половци назад, и потоиташе бежаше станы рускыя князей, не успеха исполчитися против сим; и смятошася вси, и бысть сеча зла и люта” [12, 63, 266].

Варто відзначити, що укладач новгородського літопису сам достеменно не знав усіх подробиць битви і вказував, що переважно користувався усними свідченнями. Вождями монголів він назвав Тешюкана та Цецаркана. Тешюкана можна ототожнити з Тоссук-каном, якого згадували Джованні де Плано Карпіні та Бенедикт Поляк [4, 41; 20, 108]. Тоссук-кан — це ніхто інший як Джучі-хан [20, 250–251].

Однак достеменно відомо, що останній не брав участі у Калкській битві. Необхідно звернути увагу, що навіть у мусульманській історіографії зустрічалися помилки щодо опису звершень останнього. Перські хроністи Вассаф, Хамдаллах Казвіні, Шараф ад-Дін Йазді приписували йому підкорення Саксіну [18, 80, 91, 145]. Ан-Нувайрі вважав, що Джучі прожив до 1244 р. і що саме він переміг плем'я дурутів [17, 149]. Таким чином йому були приписані звершення Бату-хана та Субедея.

Новгородський літописець не був виключенням. За його логікою, полки русів не зазнали б поразки, якби не побігли половці, а табір Мстислава Романовича не здобули, якби не зрада бродника Плоскіні [12, 62–63]. Винен будь-хто, але не київський та чернігівський князі, які себе пасивно поводити під час битви. А між тим вони могли б підтримати атаку Мстислава Удатного та Романовичів. Те, що війська одних князів вирішили отаборитись, а інших перебували на марші, свідчить про неузгодженість дій передусім серед руських князів.

Свідчення новгородського літописця наклали відбиток на описання Калкської битви більш пізніми хроністами. Багато літописців Північно-Східної Русі більшою чи меншою мірою прийняли його версію. Однак разом із тим у них також відчувався вплив свідчень галицько-волинського джерела. Майже всі більш пізні літописці, які намагалися докладно описати Калкську битву, старалися поєднати між собою свідчення цих двох літописців [16, 503–509; 11, 118–121; 8, 129–132; 9, 151–153; 7, 335–343]. Фактично всі свідчення східнослов'янських хроністів щодо Калкської битви можна звести до двох версій подій, які наявні у даних Іпатіївського та Новгородського Першого літописів.

Авангард союзного війська, який складався з дружини Мстислава Удатного, контингентів волинських князів, курського князя та кипчаків, атакував ворожі роз'їзди і, перейшовши річку, атакував основні сили супротивника [8, 131; 7, 341]. Галицько-волинський літописець повідомляв, що “Данилови же избивающим их своим полком, и Олгови крепко бьющуся с ними, тогда же Ярун и иннии полци Половечьстии ступишася с ними, хотяще битися” [3, 743].

Однак монголи витримали першу атаку русів та кипчаків і перейшли у контрнаступ. Романовичі, Мстислав Удатний та кипчаки були змушені втікати. Війська ж Мстислава Романовича Київського, які перебували у таборі, згодом опинилися в оточенні й були знищені.

Слід зауважити, що галицько-волинський літописець нічого не повідомляв про втечу кипчаків з поля бою. Якби ця подія дійсно мала місце, то він би мав вказати на це, оскільки волинські контингенти знаходилися в авангарді союзного війська, і в разі панічної втечі кочівників в першу чергу мали б бути дезорганізовані волинські загони. Не звинувачують кипчаків у поразці союзного війська і мусульманські, західноєвропейські та китайські джерела. Беручи до уваги всі вищенаведені факти, ми можемо стверджувати, що до поразки союзного війська в першу чергу мала призвести неузгодженість дій Рюриковичів.

Однією з невирішених проблем Калкської битви є чисельність військ воюючих сторін. Галицько-волинський літописець повідомляв тільки, що до князів прийшла “вся земля Половецкая”. Однак у літописі нічого не вказано про чисельність союзного війська [3, 741]. Суздальський літописець нічого конкретно не повідомляв про кипчаків, а відносно русів вказував тільки, що в битві загинуло 10 тис. киян [6, 447].

Генріх Латвійський вказував, що у Калкській битві загинув король Мстислав (тобто Мстислав Романович) із сорока тисячами воїнів. За його даними, вбили понад сто тисяч чоловік і серед загиблих було 50 королів

(князів) Русі [21, 179–180]. Ріхард з Сашто-Джермано повідомляв, що невідомі завоювники за один день вбили 200 тис. плавтів (половців, кипчаків) та русів [13, 122].

Натомість у східних джерелах ми взагалі не зустрінемо ніяких даних щодо чисельності військ сторін. Ібн ал-Асір тільки вказував, що монголів було більше за русів [17, 26–27]. Рашид ад-Дін нічого не повідомляв про співвідношення сил супротивників [18, 33; 1, 228–229]. Укладачі Юань-ші також не знали кількості воїнів, які взяли участь у битві [19, 500]. А між тим поінформованість східних хроністів про історичні реалії монгольських завоювань була куди більшою, ніж у їхніх західноєвропейських колег.

Беручи до уваги свідчення галицько-волинського літописця, який також нічого не повідомляв про те, скільки воїнів взяло участь у битві, ми можемо стверджувати, що сучасники подій не знали точної чисельності військ воюючих сторін [3, 741–744]. Наведені західноєвропейськими хроністами дані або значно перебільшені, або не відповідають дійсності. Необхідно також вказати на те, що свідчення писемних джерел вказують передусім на втрати русів і майже нічого не повідомляють про кипчаків. Сучасники по відношенню до останніх могли тільки констатувати, що вони разом із русами зазнали нищівної поразки від монголів. Ми можемо тільки зробити припущення, що у складі союзного війська знаходилися контингенти кипчацьких ханів, які ще не були підкорені Субедеєм та Джебе.

У джерелах є також різні дані відносно того, скільки днів союзне військо переслідувало монголів. Галицько-волинський літописець повідомляв, що кипчаки та руси йшли до місця битви сім днів, а на восьмий відбулася битва [3, 743]. Новгородський літописець згадував про те, що від місця битви з Гемябеком до місця битви на Калці вони йшли вісім днів [12, 63, 266]. Длугош вказував, що союзне військо йшло до місця битви дванадцять днів [2, 452]. З цими даними польського хроніста узгоджується інформація східних хроністів [17, 26–27; 1, 229; 18, 33]. Мусульманський вчений Абу-л-Газі наводив дані про те, що монголи відступали упродовж десяти днів [14, 395].

Кипчаки виступали як одна зі сторін, що брала участь у Калкській битві. Однак у джерелах висвітлений тільки сам факт їхньої участі в битві. Не згадано навіть імен їхніх вождів. Про їхні втрати ми також не можемо судити, оскільки не знаємо чисельності військ воюючих сторін. Звинувачення на адресу кипчаків з боку новгородського літописця мають ідеологічний підтекст. Сучасники та багато пізніших інтер-

претаторів їхніх свідчень не звинувачували кипчаків у програті битви союзним військом. Поразка була передусім зумовлена незгодженістю дій східнослов'янських князів. Кипчаки разом із галицько-волинськими військами перебували в авангарді союзного війська і разом з ними відступили під тиском монголів. Хроністи, які описували події у причорноморських степах, не досить чітко уявляли історичні реалії 1223 р. в цьому регіоні, що зумовило те, що при описі подій є істотні неточності. При реконструкції Калкської битви слід найбільше довіряти даним Іпатіївського літопису.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *ад-Дин, Рашид*. Сборник летописей. — М.; Л., 1952. — Т. 1. — Кн. 2.
2. *Астайкин А.* Первое столкновение русских с монголами // Русский разлив. — М., 1996. — Т. 1.
3. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2.
4. *Карпини, Джисованни де Плано*. История монгалов. *де Рубрук, Вильгельм*. Путешествие в Восточные страны / Пер. А. И. Малеева. — М., 1957.
5. *Куник А. А.* О походе татар в 1223 г. по Нейбургской хронике // Ученые записки имп. АН по II и III отд. — СПб., 1854. — Т. 2. — Вып. 5.
6. *Лаврентьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1.
7. *Летописный сборник, именуемый Тверской летописью* // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1863. — Т. 15.
8. *Летопись по Восресенскому списку* // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1856. — Т. 7.
9. *Львовская летопись* // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1910. — Т. 20. — Ч. 1.
10. *Маркварт И.* О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой; <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>.
11. *Московский летописный свод конца XV века* // Полное собрание русских летописей. — М., 1949. — Т. 25.
12. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. М; Л., 1950.
13. *Послания из вымышленного царства*. — СПб., 2004.
14. *Родословная история о татарах переведенная на французский язык с рукописной татарской книги, сочинения Абулгачи Баядур-хана и дополненная великим числом примечаний достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Северных Азии с потребными географическими ландкартами, а французского на российский в Академии наук*. — СПб., 1768.
15. *Сокровенное сказание монголов*. — М., 2002.

16. Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1.
17. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. — СПб., 1884.
18. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений. — М.; Л., 1941.
19. *Храпачевский Р. П.* Военная держава Чингисхана. — М., 2004.
20. Христианский мир и Великая Монгольская Империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. — СПб., 2002.
21. *Юрченко А. Г.* Историческая география политического мифа. Образ Чингисхана в мировой литературе XIII–XV вв. — СПб., 2006.